**CULTURA E POLÍTICA ENTRE
DOUS MUNDOS: O EXILIO
GALEGO NA ARXENTINA,
OS DEBATES INTELECTUAIS
E AS TRAMAS DE
SOCIABILIDADE (1936-1963)**

Fernando J. Devoto

Instituto Ravignani, Universidad de Buenos Aires

SEOANE

TRECE ESTAMPAS **DE LA TRAICION**

BUENOS AIRES - MONTEVIDEO
JULIO DE 1937

Luis Seoane. Cuberta de *Trece estampas de la traición*, 1937

1.

O alzamento militar do 17 de xullo de 1936 no protectorado español de Marrocos, que ao día seguinte ía prolongarse á península e dar comezo á Guerra Civil, é un dos acontecementos centrais do século xx. Aínda que o historiador pode encadealo con outros precedentes e sucesivos que lle outorgan un sentido de medio e longo prazo, non deixa de ser un deses momentos en que non só os procesos históricos sofren unha drástica aceleración —e os seus ecos resoan con maior ou menor forza en todo o mundo—, senón tamén un en que a vida cotiá das persoas anónimas é completamente modificada.

En Galicia, o alzamento impúxose axiña e máis que de Guerra Civil tratouse dunha intensa represión que no mesmo 1936 comportou preto dun milleiro de fusilamentos, só na provincia da Coruña, os cales amosaban o ton de violencia exasperada (frenopática, na expresión unamuniana) que ía adquirir o conflito. Un avogado laboralista, escritor, artista plástico, organizador cultural e militante político da esquerda galeguista, Luís Seoane, deu saído do encerro pola porta portuguesa para embarcarse a mediados de outubro cara á Arxentina, na cal nacera en 1910 e da que emigrara para volver a Galicia en 1916. Era unha das posibilidades dos vencidos: o exilio exterior, viero que seguiron outros dos amigos con que compartía inquedanzas estéticas e políticas (de Rafael Dieste a Arturo Cuadrado); as demais alternativas eran o exilio interior, con ou sen campo de concentración intermedio, ou mesmo a morte. Deixaba atrás todo un mundo ao que volvería de maneira imaxinaria con morriña desde o seu destino porteño, amigos, ámbitos de sociabilidade, como os faladoiros nos cafés composteláns, historias e paisaxes.

De certo, en Bos Aires acabaría por se reconstruír unha parte daquel mundo cando outros exiliados máis tardíos comezaron a chegar ao Prata, logo doutras experiencias breves de exilio en Francia, como no caso de Arturo Cuadrado, que chegaría en novembro de 1939 no célebre *Massilia*, o vapor cheo de exiliados en tránsito, e cuxo desembarque foi posible grazas ás influencias de Natalio Botana, o director de *Crítica*¹. Outros fixérono a través doutros itinerarios, como Rafael Dieste, quen, tras pasar por un campo francés e despois dunhas estadias breves en París e Montevideo, chega a Bos Aires en 1940. Outros periplos interesantes son os casos de Lorenzo

---

¹ D. Schwartzstein, *Entre Franco y Perón*, Bos Aires, Crítica, 2001, pp. 123 e ss.

Varela, que logo dunha experiencia de exilio en México chega a Bos Aires en 1941, e de José Otero Espasandín, quen, despois dunha fugaz estadía en Francia e doutra máis prolongada en Inglaterra, chega a Bos Aires en 1941. Non hai, desde logo, uniformidades; por exemplo, Ramón Suárez Picallo, que vivira activamente en Bos Aires nos anos vinte, tras as experiencias na República Dominicana de Trujillo, lugar de acollida tamén para tantos outros, optou por Chile e só recalou na Arxentina xa ben entrada a década de 1950, nos anos posperonistas.

Máis alá de todo iso, o que os itinerarios presentados suxiren é, en primeiro lugar, algo que xa sabemos por outros procesos: a experiencia dos exiliados superponse nas súas problemáticas concretas á dos migrantes comúns, en especial en tempos de restricións como foron os posteriores a 1930. Sempre se trata, para uns e para outros, de atopar un lugar ao cal poder ir, de atopar logo alí un traballo en relación coas expectativas de cadaquén e de achar un ambiente de sociabilidade contedor. Abofé que as experiencias e as necesidades se combinan de xeito sempre senlleiro en cada persoa aínda que sexa posible achar itinerarios semellantes e trazos compartidos. Se un se detén no pequeno grupo de exiliados galegos que integraban Seoane, Cuadrado, Dieste, Otero Espasandín e Varela, poden observarse algunhas coincidencias de interese. A primeira é que tres deles (a excepción é Seoane pola súa temperá expatriación) puideron gozar dalgúns vantaxes pola súa condición de exiliados e de intelectuais de prestixio. Lograron a través de contactos interpersoais o apoio de distintas organizacións políticas e de persoas de renome na cultura, que lles permitiron saír bastante axiña desa gran prisión en que se convertera Francia para o exilio republicano. A segunda é que, resolto o problema da saída, se presentaba o da entrada noutros países en tempos de restricións. Neste punto, se prescindimos das etapas intermedias, obsérvase que o lugar final de destino era posible alcanzalo, nos seus casos (equiparables aquí aos da maioría dos emigrantes), en boa medida polo apoio das relacións familiares e de amizade preexistentes no novo país. Seoane nacera na Arxentina, Varela tiña alí o pai, Otero Espasandín unha irmá e Dieste era fillo de nai uruguaia e o seu irmán Eduardo era cónsul do Uruguai (e grazas ás súas conexións co corpo diplomático uruguaio logrou a saída daquel de Francia)². Así mesmo, as relacións de amizade están no centro das posibilidades de acceder ao mercado de traballo local. Seoane

---

² C. Zubillaga, "O exilio galego en Montevideo, ¿subsidiario ou autónomo?", en *Actas do Congreso Internacional "O exilio galego" (24-29 de setembro de 2001)*, <<http://consellodacultura.org/mediateca>>, pp. 399-400.

axuda a Cuadrado e ambos logo a Varela, e Dieste, pola súa banda, auxilia a Otero Espasandín. Como é ben sabido nos estudos de cadeas migratorias, os primeiros chegados axudan os sucesivos de moitos xeitos, e os exiliados aquí empregaban os mesmos instrumentos que os emigrantes correntes.

Que as cousas eran en calquera caso complexas amósao o itinerario de Otero Espasandín, que pode ser reconstruído a través das cartas que lle envía a Rafael, Eduardo e Carmen Dieste³. Para tratar de saír de Inglaterra —á que dera chegado xa que a súa cuñada era funcionaria da Embaixada da República nese país, no cal xunto á súa dona e á súa filla sobrevivía nunha situación de enorme estreiteza— debeu apelar ás xestións de Rafael Dieste, quen o proveu, ante todo, dun dos requisitos esixibles na Arxentina desde 1932, o contrato de traballo. Será Constancio Vigil, o propietario da Editorial Atlántida e patrón de Dieste, quen fará o requirido contrato. Non obstante, a isto había que lle agregar o custo dos billetes marítimos e aquí entran outros actores, como a Casa de Galicia de Rosario, que paga unha pasaxe, e a propia irmá, que xira cartos. Quedaba aínda o problema do permiso de libre desembarque e neste punto parece que foron importantes as xestións do cónsul uruguaio ante o arxentino (vía Eduardo Dieste, membro do corpo diplomático uruguaio) e mesmo a delegación do Goberno vasco en Londres perante a oficina correspondente que tramitaba as autorizacións en Bos Aires. Como se ve, era preciso multiplicar os recursos e estes proviñan de moitos lugares, non dun.

De certo, o destino arxentino presentaba algunhas vantaxes non desprezables vinculadas coas expectativas dos exiliados verbo do tipo de sociabilidade que alí podería atoparse. Neste sentido era algo que xa albiscara con claridade Alfonso Castelao cando lle expresou ao seu curmán Alfredo Somoza anos máis tarde (durante o peronismo, mais a reflexión valía tamén para os anos da Segunda Guerra Mundial e nun contrapunto que podía ser co exemplo mexicano, mais tamén para entón, con matices, co francés) que “sempre será preferibel vivir n-ún país onde o povo é amigo a vivir n-únha nación en que o amigo único é o goberno”⁴. Referencia que podía ser entendida como unha alusión quer ás diferentes características das comunidades de inmigrantes galegos de cada país (e aos seus dirixentes), quer á sociedade toda. Deste xeito, o caso arxentino

³ Xosé Otero Espasandín, *Obra galega*, edición, introdución e notas de M. Cuquejo Enríquez (coa colaboración de Xosé Gregorio Ferreiro Fente), Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 2006, Apéndice.

⁴ Cit. por X. M. Núñez Seixas, “Emigración e exilio en Alfonso R. Castelao: da ‘moura fartura’ á ‘Galiza ideal’”, en *Estudios Migratorios*, 15-16, 2003, p. 44.

pode ser colocado baixo unha óptica menos desfavorable que a que suxire o simple estudo das políticas migratorias, tan mesquiñas e restritivas desde comezos da década de 1930, ou o das sucesivas situacións políticas triunfantes desde principios da década de 1940, todas elas entre hostís e indiferentes cara ao exilio español, ou o da pechada defensa das corporacións profesionais (médicos e avogados, por exemplo), infranqueables á hora de admitiren no exercicio da práctica profesional aqueles que posuían títulos estranxeiros, ou mesmo a actitude de pechamento que caracterizou unha universidade como a de Bos Aires, que se resistía agora a admitir a contribución de tantos científicos e intelectuais estranxeiros. Porén, novamente o caso de Otero Espasandín amosa como posibilidades e límites non parece que fosen influentes na súa decisión de ir para a Arxentina (que foi moito máis o resultado de que era a única opción existente), xa que na correspondencia aludida mostraba a súa predilección por outros lugares como México ou Chile (e o destino posterior, ante a imposibilidade de revalidar o seu título de Maxisterio, amosaría no terreo laboral a outra cara das cousas).

Certamente, na cara positiva, existían na Arxentina outras posibilidades: as restricións migratorias podían ser eludidas se se contaba cos contactos axeitados, as limitacións para o traballo nos ámbitos estatais podían substituírse polas moitas oportunidades que existían na economía privada; e para o perfil dos exiliados que aquí nos interesan esas estaban no sector editorial. As editoriais permitíanlles obter uns ingresos (por veces a forza dun traballo desmesurado), publicar as súas obras e alén diso desenvolver unha actividade de promoción e divulgación cultural que, á vez que tiña unha función pedagóxica máis xeral, servise ás causas que defendían desde esa trincheira en que se convertera, para tantos, a “defensa da cultura” ante a considerada barbarie dos réximes totalitarios europeos. Tratábase de preexistentes casas editoriais (como a Editorial Atlántica, que acubillou, como sinalamos, a Rafael Dieste, a Otero Espasandín e, no seu tempo inicial na Arxentina, tamén a Castelao) e doutras novas en que a achega de exiliados, en especial mais non só españois, e entre eles os galegos, á súa creación e ao seu desenvolvemento foi tan valiosa, de Emecé a Sudamericana, de Losada a Nova⁵. Po-

---

⁵ Un cadro de conxunto en J. L. de Diego, “La ‘época de oro’ de la industria editorial”, en *id.* (dir.), *Editores y políticas editoriales en Argentina (1880-2000)*, Bos Aires, Fondo de Cultura Económica, 2006, pp. 91-124. Véxase tamén F. Espósito, “Los editores españoles en la Argentina: redes comerciales, políticas y culturales entre España y la Argentina (1892-1938)”, en C. Altamirano (dir.), *Historia de los intelectuales en América Latina*, t. II, Bos Aires, Katz Editores, 2010, pp. 515-536.

rén, non se trataba unicamente dos espazos e as solidariedades políticas que os exiliados podían atopar no sector editorial e no mundo intelectual arxentino: tratábase tamén daquelas que podían achar entre os españois xa afincados na Arxentina desde antes e nas institucións comunitarias. Efectivamente, a diferenza do que ocorría en México e en menor medida en Cuba (e do que pasaba entre os italianos da Arxentina, onde a situación era moito máis disputada), na Arxentina, polo menos se se miran desde os grupos dirixentes e as institucións, as simpatías pola causa republicana eran longamente maioritarias. As redes étnicas, entendidas nun sentido xenérico de ligazóns por veces febles, acompañadas ou cimentadas por solidariedades ideolóxicas, brindaban numerosas posibilidades. Por exemplo, en Atlántida, unha editorial que incorporou moitos exiliados, a presenza dun xerente español, Federico Rivas, parece que desempeñou un papel decisivo, do mesmo xeito que en Losada, acabada de nacer, o fixo o seu propietario, Gonzalo Losada, outro español desde tempo antes afincado na Arxentina. Losada daríalles espazo aos españois exiliados (entre eles Seoane, que comezou a facer traballos para ela xa no mesmo ano da súa fundación, 1938). Era tamén o caso de Sudamericana (1939), na cal os dous xerentes, tamén eles españois, e nomeadamente o catalán Antonio López Llausás, ofrecerían outras oportunidades. Non se trataba, de certo, de espazos exclusivos, xa que entre os colaboradores se atopaban, ademais de arxentinos, tamén exiliados doutras procedencias. Por exemplo, en Losada, onde Seoane traballou como ilustrador, o director gráfico era un italiano antifascista, Attilio Rossi, unha figura que tanta influencia tería sobre el⁶.

Un caso particularmente interesante é o da Editorial Emecé. Esta editorial foi creada en 1939 por un arxentino que financiou a empresa, Carlos Menéndez Braun, e os españois Mariano Medina del Río e Álvaro de las Casas (algúns testemuños indican unha estreita relación de amizade deste con Menéndez Braun, establecida en Europa en anos precedentes). De las Casas era un galego exiliado cun itinerario intelectual e político en zigzag tras del. Chegado á Arxentina en 1939 (logo de sucesivas etapas en Portugal, Brasil e Chile), parece que ocupou un papel decisivo como mentor intelectual da liña de publicacións da editorial se se ten en conta que dous dos primeiros

---

⁶ Verbo do papel dos exiliados nas ilustracións da literatura antifascista, cf. Diana Wechsler, "Miradas nómades. Emigrantes y exiliados en la construcción de imágenes para la gráfica antifascista (1936-1939)", e Marcela Gené: "Impresos bajo fuego. Caricaturas e ilustraciones en la prensa antifascista porteña (1940-1941)", ambos en L. Maolsetti Costa e M. Gené (comps.), *Imagen y palabra en la historia cultural de Buenos Aires*, Bos Aires, Edhasa, 2009.

libros desta (editados en 1939) foron o de Ramón Otero Pedrayo *Historia de la cultura gallega* e o do mesmo Álvaro de las Casas *Santiago de Compostela, corazón de Europa* (como parte dunha colección en castelán denominada Biblioteca Gallega). De las Casas semella ser a ponte para a incorporación á editorial de Seoane e, canda este, para a incorporación de Cuadrado (aos cales coñecía dos ambientes culturais do nacionalismo galego) e para a editorial agregar en 1940 outras dúas coleccións con temática galega, Dorna e Hórreo (na primeira delas íase publicar un libro de Rafael Dieste, *Rojo farol amante*)⁷.

O episodio ten interese dado que suxire outro viero de colaboración entre exiliados que vai alén das solidariedades estritamente políticas. En efecto, De las Casas xa por entón, malia conservar o seu galeguismo cultural, xirara cara á órbita do catolicismo e a posicións claramente máis achegadas aos nacionais que aos republicanos. Non obstante, non parece que isto impedise neses primeiros momentos, polo menos así dá a impresión, o vínculo con Seoane e Cuadrado, que podía basearse tanto nos lazos preexistentes como na compartida militancia a prol da cultura galega.

De todos os xeitos, a experiencia dos exiliados galegos en Emecé non foi moi lonxe e substancialmente rematou a fins de 1942, cando Cuadrado e Seoane (aínda que este seguiu a deseñar tapas en datas posteriores) decidiron retirarse de Emecé e talvez tamén De las Casas. Polo menos, cando Emecé se constitúe formalmente como sociedade, ese mesmo ano 1942, na acta de constitución aparece no directorio toda a familia Braun Menéndez en distintas ramas e Medina del Río, mais non os exiliados galegos⁸. As diferentes versións deste episodio, polo menos no que concirne a Cuadrado e Seoane, que nun caso o atribúen á negativa a publicar *Torres de amor*, de Lorenzo Varela, pola militancia comunista do autor (mais si se publicou, e semella algo contraditorio con esa versión, nese mesmo ano *¡Eh, los toros!*, de Rafael Alberti), e aquela outra que o atribúe á vontade dos editores de publicar un texto do embaixador franquista en Bos Aires poden non ser necesariamente excluíntes, nin talvez abondo, e quizais poidan enmarcarse mellor nunha cuestión máis xeral de mudanzas na estratexia editorial en

⁷ Sobre Álvaro de las Casas, unha figura atípica en tránsito do galeguismo de esquerdas cara a posicións simpatizantes coas distintas variedades dos réximes ditatoriais de dereitas, cf. X. M. Núñez Seixas, "Dos derivas galaicas de entreguerras entre galleguismo, fascismo e izquierda: Álvaro das Casas y Santiago Montero Díaz", relatorio presentado no simposio *Los heterodoxos de la patria. Derivas de nacionalistas atípicos en la España del siglo XX*, Vitoria, Instituto Valentín de Foronda, 1-2 de xullo de 2010 (agradézolle ao autor a copia).

⁸ Entrevista con Bonifacio del Carril (fillo), Bos Aires, xullo de 2010.

relación co mercado cara ao cal orientarse, que seguramente trataba de ser máis amplo que aquel que tiñan en mente os dous exiliados coas súas coleccións. Así parece amosalo a aparición dunha nova colección en Emecé, chamada Colección Buen Aire, xa desde 1941, na cal ao ano seguinte editan amigos arxentinos de Seoane, como Luis Baudizzone (codirector dela con Seoane e Cuadrado), que alí ía publicar *Los conversadores*, unha compilación de textos de autores arxentinos, e Luis Aznar, que ía facer o mesmo coa *Floresta de leyendas rioplatenses*⁹.

En calquera caso, Cuadrado e Seoane lanzarían ao ano seguinte a súa propia editorial, Nova, e, malia estar entre os seus primeiros títulos o devandito libro de poemas de Varela (con prefacio de Rafael Dieste), quizais como resultado da experiencia precedente, a nova experiencia editorial levouse adiante cun rexistro temático moito máis amplo. Ese rexistro máis amplo pode percibirse, así mesmo, na magnífica revista que crearían Lorenzo Varela e Arturo Serrano Plaja, e baixo a dirección gráfica de Seoane, *De Mar a Mar* (e na cal colaborarían tamén Otero Espasandín, Arturo Cuadrado e Rafael Dieste, por facer referencia só aos exiliados galegos), mais tamén numerosos artistas arxentinos ligados aos ámbitos socialista ou liberal arxentinos, como José Luis Romero e Eduardo Mallea. Apertura en colaboradores pero tamén en temáticas, como o suxire o mesmo título da revista, na cal é posible percibir tanto un clima de época, a universal loita contra o fascismo, como a orientación ideolóxica nesa etapa de “fronte popular” de Serrano e Varela, mais tamén, quizais, o resultado ambiguo das experiencias precedentes do mesmo Seoane en Emecé e de Lorenzo Varela en México (nomeadamente a frustrada revista *Romance*, acusada de hispanocentrismo e hostilizada por intelectuais e empresarios mexicanos)¹⁰.

Como vemos, o núcleo galego reagrupábase incesantemente (e farao nas revistas sucesivas) mais nunha configuración sempre nova na que aparecen interlocutores arxentinos, por veces persistentes e por veces diferentes, ao compás das mudanzas políticas e culturais coas súas derivas nos ámbitos de sociabilidade. Neste sentido, as conversas nos faladoiros retomáronse, con vellos e novos concorrentes (a sociabilidade dos emigrantes ou dos exiliados nunca é un calco da do país de orixe), xa desde

⁹ S. Dolinko, “Guerra, exilio e imáxenes transatlánticas. Un análisis de la revista *De mar a mar*”, en <www.lehman.cuny.edu/ciberletras/v23/dolinko.html>.

¹⁰ M.ª A. Pérez Rodríguez, “Estudio introdutorio”, en *Lorenzo Varela en revistas culturais de México e Bos Aires*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 2005, pp. 48 e ss.

principios dos anos corenta, por exemplo no Café Tortoni, malia que agora nunha configuración cosmopolita que incluía exiliados doutras procedencias e arxentinos.

Debe así mesmo observarse que o apoio aos exiliados tamén proviña das institucións comunitarias, españolas en xeral e galegas en especial. Por exemplo, asociacións e notables galegos contribuíron significativamente a soste os ingresos de Castela durante a súa estadía na Arxentina, e a meirande de todas as institucións comunitarias existentes neste país, o Centro Gallego, brindoulle desde 1939 un soporte económico estable a Luís Seoane (polo cal el mesmo estivo sempre agradecido), en canto director por moitos anos da revista da institución.

Alén diso, existían tamén outras canles menos visibles e coñecidas, como aquelas entre simplemente familiares ou parentes e, abofé, as redes de solidariedade política, na cal a comunista era presumiblemente forte. Elas podían nalgún caso sumarse, como por exemplo en Lorenzo Varela, que estaba ben conectado coa segunda e á vez tiña o pai vivindo en Bos Aires, e que, en cambio, aparece menos vinculado coas institucións comunitarias.

2.

Como era esa sociedade arxentina á que chegaba Seoane en 1939 e que apareceu ata agora como pano de fondo do noso relato? Moi diferente, xaora, daquela que deixara sendo neno en 1916. Ante todo, tamén aquí sopraban os ventos do que Tulio Halperín chamou a tormenta do mundo¹¹. Un vasto conxunto de motivos fora acumulándose aínda antes da crise da Gran Guerra —e é ben lembralo para non ver a cultura simplemente como un reflexo das tendencias e os ritmos europeos—, que amosaba disidencias non menores no imaxinario intelectual arxentino xa desde a década de 1910, malia estas non se proxectaren alén de debates intelectuais e non comportaren alternativas nos modelos políticos. Ao seu xeito expresáraas Leopoldo Lugones nunhas célebres conferencias de 1913 e ao seu xeito condensáraas en dúas liñas históricas en perpetua contraposición José Ingenieros nese libro matricial (que ao tempo que recollía motivos existentes os formalizaba) que foi *La evolución de las ideas argentinas*, de 1918¹².

A década seguinte traía novos motivos, algúns internos: a chegada da democracia honradamente practicada e o seu resultado, o acceso de Yrigoyen ao Goberno con

---

¹¹ T. Halperín Donghi, *La Argentina y la tormenta del mundo*, Bos Aires, Siglo XXI, 2003.

¹² J. Ingenieros, "La evolución de las ideas argentinas", en *id.*, *Obras Completas*, Bos Aires, Mar Océano, 1961, t. IV.

todas as secuelas revulsivas que xerou entre as elites sociais e políticas; e outros externos, como a Revolución rusa, a chegada do fascismo ao Goberno de Italia en 1922 e a ditadura de Primo de Rivera en España ao ano seguinte. Os debates que suscitou entre intelectuais e políticos o delito Matteotti ou o confinamento de Unamuno por Primo de Rivera amosan ata que punto unha multiplicidade de lazos, persoais e intelectuais, unía a Arxentina polo menos cunha parte de Europa. Así mesmo, ía comezar a circular a expresión “fascismo” cun uso tan variado e impreciso que podía chegar a alcanzar a fins da década ao mesmo Yrigoyen (acusado de tal polo Partido Comunista arxentino e enxalzado pola mesma razón polo encargado de negocios de Italia en Bos Aires). Paralelamente circulaban tamén outras expresións (e accións) que se supuña que aludían ou se referían ao maximalismo e a imaxinarios soviets instalados ou por se instalar na Arxentina. En calquera caso, esas e outras expresións de disidencia total ou parcial con respecto á tradición liberal europea e arxentina (e entre elas habería que incluír, xaora, o catolicismo integrista e os maurrasianos arxentinos), por moito que comezasen a se facer sentir con máis forza cara a finais da década, non escurecían un panorama en conxunto relativamente plácido, en especial se se compara con outros contextos. Eran anos en que aínda era posible, por exemplo entre intelectuais e artistas, un certo distanciamento olímpico ou unha desencantada ironía cara aos rumbos que parecía tomar a civilización euroatlántica e onde as polémicas literarias eran sobre todo iso, polémicas literarias.

Inevitablemente, a aparición dos réximes autoritarios ou totalitarios nas dúas penínsulas mediterráneas debía axitar tamén a vida das dúas meirandes comunidades de inmigrantes, a italiana e a española, aínda que as claves e os ritmos sexan diferentes en cada unha delas e en relación coa opinión pública arxentina en xeral. Unha das diferenzas entre os acontecementos vividos neses anos nas comunidades italiana e española debeuse ao moito maior activismo que amosou o réxime mussoliniano para tratar de acadar o control das institucións comunitarias. No caso español, máis alá do rebumbio que xerou unha figura tan polémica e controvertida como Ramiro de Maeztu, nomeado embaixador en Bos Aires pola ditadura en 1928, as cousas seguían outro andarivel¹³. Certamente a ditadura xerou reaccións variadas e unha maior politización

---

¹³ Sobre De Maeztu en Bos Aires, cf. P. González Cuevas, *Maeztu. Biografía de un nacionalista español*, Madrid, Marcial Pons, 2003, pp. 228-250, e E. Zuleta Álvarez, “Maeztu en Buenos Aires”, *Fundación Política y Letras*, 3, s. a.

das institucións comunitarias, aínda que fose sen o exasperado nivel de conflito intra-comunitario que afectaba os italianos. O problema pode ser mirado desde distintos lugares que suxiren unha paralela expansión do republicanismo español e dos nacionalismos periféricos. Un deles é, por exemplo, o renacemento do Centro Republicano Español en 1924 (e do seu periódico *España Republicana*, que o precedera), agora cun perfil máis netamente político e unha explícita ancoraxe nun mundo cultural laico de resonancias masónicas. Do mesmo xeito, o proceso pode percibirse desde o prisma que nos fornece a Federación de Sociedades Gallegas (xurdida en 1921), que estudou Hernán Díaz. Vemos tamén a través dela o proceso de intensa politización que experimenta a vida das institucións españolas nesa década¹⁴. Ese proceso encádrase dentro dalgunhas características máis xerais que lles atinxen á existencia das institucións españolas e aos que participan nelas, que non son todos e quizais nin sequera a maioría dos españois, xa que outros optan por involucrárense activamente na política arxentina, outros toman parte nunha e noutra en distintos momentos da súa vida (como Ramón Suárez Picallo e máis tarde Lorenzo Varela) e os máis en ningunha, por unha actitude individualista ou de familia centrada no duro traballo cotián e no progreso persoal, posto que non viñeran a América nin para redimir Arxentina nin para redimir Galicia, senón para forxaren un porvir (e desa actitude teremos outros tantos exemplos nos comentarios existentes na correspondencia posterior de Luís Seoane).

Unha das novidades da vida comunitaria española é o crecente éxito do asociacionismo rexional ao tempo que desmedran as antigas institucións nacionais (algo ben diferente do que pasaba entre os italianos). Un proceso que era paralelo ao avance entre os dirixentes comunitarios de perspectivas nacionalistas, como amosa o estudo comparativo de Xosé Manoel Núñez Seixas sobre os casos vasco, catalán e galego, e que no galego é aínda máis rápido que na mesma España¹⁵. Proceso de certo non exento de conflitos e contrastes, como o que lle afecta á Federación Gallega, entre unha liña republicana socialista e outra nacionalista en que converxían un nacionalismo moderado e culturalista (cuxo emblema era Eduardo Blanco-Amor) e outro marxizante (cuxa

¹⁴ H. Díaz, *Historia de la Federación de Sociedades Gallegas. Identidades políticas y prácticas militantes*, Bos Aires, Biblos, 2007.

¹⁵ X. M. Núñez Seixas, "Leadership ethnique, exil politique et ethnonationalisme chez les collectivités ibériques en Amérique Latine (1880-1960)", en Fernando Devoto e Pilar González Bernaldo (eds.), *Émigration politique. Une perspective comparée. Italiens et Espagnols en Argentine et en France (XIXe – XXe siècles)*, París, L'Harmattan, 2001, pp. 263-294.

figura era Ramón Suárez Picallo). Conflito que daría lugar cara a 1929 a unha escisión na institución, da cal saírían dúas federacións e dous periódicos. Eses conflitos políticos, que en parte eran o espello dos que existían na mesma península, comportaban non só relacións diferenciadas con esta senón tamén co mundo político arxentino, co cal os republicano-socialistas españois anoarían máis fortes ligazóns (nomeadamente co Partido Socialista) que os nacionalistas galegos. En síntese, ese proceso de intensa politización da vida de moitas (non todas) das institucións comunitarias españolas co avance paralelo de republicanismo e nacionalismo non deixará de exercer unha influencia importante e converxente, anos despois, ante a Guerra Civil.

A conxuntura crítica que se abriu na Arxentina entre os anos 1929 e 1930, co duplo impacto da crise económica mundial e da crise político-institucional que culminou co golpe militar autoritario do xeneral Uriburu, afectou profundamente a vida cultural e política arxentina. Ademais, os procesos acontecidos na península, en especial a proclamación da República en 1931 e a intensa politización e conflictividade social consecuentes, malia que non parece que modificasen as tendencias de fondo da década anterior na vida das institucións comunitarias, si aceleraron e reforzaron as perspectivas nacionalistas e republicanas e, sobre todo, brindáronlles a posibilidade de xogar activamente no taboleiro político español. Polo menos así ocorreu no caso galego, onde aparecen actuando agora organizacións partidistas, como a Organización Republicana Galega Autónoma (denominada desde 1933 Organización Nacionalista Republicana Gallega) e o Partido Galeguista, a través das cales os emigrados desempeñarían un papel de significación na política galega. Faríano, por exemplo, ocupando espazos de relevancia na fundación do partido en 1931, nos seus cadros directivos e mesmo entre os seus candidatos a postos electivos. Proceso de implicación na política española que non deixou inevitablemente de xerar outros contrastes e debates no seo das institucións na Arxentina¹⁶. Por outra banda, a idea de que non se trataba soamente dun puñado de dirixentes parece suxerila a enquisa realizada en 1932 por *El Correo de Galicia*, á cal alude Xosé Manoel Núñez Seixas atendendo ás debidas precaucións verbo da súa representatividade, que amosa un 60% de adhesións a propostas que ían desde a autonomía ata a independencia¹⁷.

¹⁶ Véxase ao respecto o cadro de conxunto que brinda X. M. Núñez Seixas, *O galeguismo en América, 1879-1936*, A Coruña, Edicións do Castro, 1992, en especial caps. 12-13.

¹⁷ Íd., "Leadership ethnique...", cit., p. 266.

Na sociedade arxentina, o impacto da crise mundial pode explorarse en moitos niveis. Un, máis amplo, é que a crise xeral do capitalismo viña a sumarse para moitos á crise da cultura burguesa e dos sistemas políticos liberais anunciada xa nos anos da guerra e a primeira posguerra desde tantos lugares. As perspectivas catastrofistas comezaron a propagarse e, ante o que semellaban desenlaces inminentes, deron lugar a posicións máis radicalizadas entre os intelectuais. Na cultura de esquerdas, como sinalou Beatriz Sarlo, aparecerá con forza a utopía revolucionaria como resposta, persoal e colectiva, á crise¹⁸. Esta transformaba o papel do intelectual, agora necesariamente comprometido, nun actor e non nun espectador do proceso e redefinía tamén, en moitos modos, a relación entre arte e política. A aparición de revistas como *Contra* (1933), dirixida por Raúl González Tuñón, ou o xurdimento dunha Unión de Escritores Proletarios en 1932 (entre cuxos participantes se atopaba Roberto Arlt), ou o manifesto dun novo sindicato de artistas plásticos, asinado por, entre outros, o escultor Luis Falcini, amigo estreito máis tarde de Seoane, amosan canto mudaron os tempos. Acontecementos como a chegada de Hitler ao poder, as axitacións de tendencia fascista en París en febreiro de 1934 e a revolución en Asturias de outubro de 1934 reforzaban os prognósticos. Ademais, tamén na dereita, as voces acumulábanse anunciando a inminente fin (por exemplo, Manuel Gálvez en 1933 e Carlos Ibarguren en 1934) e nelas combinábanse a crenza na caducidade definitiva da democracia liberal, a aspiración a unha nova orde segundo os modelos europeos e a idea dunha urxente defensa ante as ameazas provenientes da Revolución soviética. Aquí xorden, así mesmo, novas utopías situadas no futuro ou no pasado (como o fascismo, o corporativismo, a democracia funcional e o retorno á Idade Media).

Deste xeito, a un observador externo podería parecerlle que as cousas marchaban tamén aquí ao ritmo da historia europea e que a gran batalla ía producirse. Esta tiña lugar, xaora, no universo discursivo (no cal, canda outros motivos, medraba o do antisemitismo) e ademais en escaramuzas nas rúas e mesmo en episodios esporádicos de violencia, mais estaba moito menos enraizada na sociedade e nos actores políticos maioritarios do que unha exclusiva atención á literatura e á política podería suxerir.

Por outra banda, as modulacións locais da crise económica e política na Arxentina, das que logo falaremos, alentaran tamén un conxunto de reflexións doutro tipo. Un

---

¹⁸ B. Sarlo, *Una modernidad periférica. Buenos Aires 1920 y 1930*, Bos Aires, Nueva Visión, 1988.

pronunciado número de meditacións decadentistas que, dun ou doutro xeito, asumían como tema o fracaso arxentino (entre as que sobresaí a de Ezequiel Martínez Estrada) actuaba como contrapunto daquelas paixóns revolucionarias e contrarrevolucionarias.

Como sinalamos, a crise tamén causara un forte impacto na economía e na política arxentinas. Probablemente, desde unha ollada actual, máis a segunda que a primeira, xa que, contra o que crían tantos observadores contemporáneos, a Arxentina logrou en pouco tempo capear bastante ben o trebón. No terreo da política as cousas eran máis complicadas. A Arxentina abriu a década cunha breve experiencia militarista autoritaria que algúns non deixaron de comparar cunha versión vernácula do fascismo. Que o Goberno do xeneral Uriburu, que duraría un ano e medio, estivese politicamente morto apenas sete meses despois do golpe de Estado que o levou ao poder é certamente ser revelador das relacións de forza e dos climas sociais e políticos arxentinos. Máis interesante aínda foron as consecuencias, a chamada democracia fraudulenta, a cal, se por unha banda amosaba as dificultades ou, mellor, a falta de consenso para saír do horizonte liberal democrático, quedaba baleirada de sentido ao mesmo tempo a través da manipulación electoral. Igualmente importante, aínda que fose menos subliñado, a constitución dunha Alianza Civil para as eleccións de fins de 1931, a cal, en resposta ao desafío presentado pola ditadura, bosquexaba unha proposta política que estaba próxima ao modelo do cartel das esquerdas pero que podía ser vista tamén como antecedente das moitas iniciativas frontistas populares da década dos trinta na Arxentina.

Sería extenso de máis deterse nas vicisitudes políticas tan complexas e cambiantes desa longa década aberta en 1930 e pechada a principios dos anos corenta. Abonde sinalar que as fidelidades políticas pareceron manterse estables durante ese tempo. As únicas eleccións correctas, as de 1940, amosan un mapa curiosamente semellante ao de 1920: dúas grandes forzas políticas, o radicalismo (amplamente maioritario) e o conglomerado conservador, e dúas forzas máis pequenas de radicación localizada, o Partido Socialista e o Demócrata Progresista¹⁹. Ese podería ser un baixo continuo so a efervescencia deses anos. Nesta década, en cambio, había non poucas novidades, das cales, sumariamente, poderían indicarse tres: a irrupción con forza do comunismo no movemento obreiro e nos ámbitos intelectuais, a visibilidade crecente da Igrexa e dos católicos e a inquietante situación das Forzas Armadas.

---

¹⁹ D. Cantón, *Elecciones y partidos políticos en la Argentina*, Bos Aires, Siglo XXI, 1973.

Ademais, a primeira metade da década traía tamén bastantes novidades tanto na retórica como nas estratexias políticas en que sopraba a “tormenta do mundo”. Os termos “fascista”, “comunista”, “rojo” e “xudeu” convertíanse en instrumentos de clasificación e de inxuria. Por detrás deles moitas solidariedades máis amplas que as ideolóxicas ou partidistas comezaban a cimentarse arredor de dous campos: fascismo e antifascismo. Este último non era simplemente unha imitación ou unha transposición de esquemas europeos: había para moitos un fascismo internacional, a cuxo combate había que sumarse, mais tamén un fascismo crioulo, e a apelación utilizaba a miúdo a roupaxe do primeiro (o mundial) para falar do segundo (o local). En calquera caso, seguindo en boa parte motivos que axitaban aos intelectuais europeos, nomeadamente franceses, e que os levaran a reunirse en diferentes congresos e comités antifascistas, ata culminar na institución máis emblemática, xurdida tamén en 1934 e que ía eclipsar as precedentes: o Comité de Vixilancia dos Intelectuais Europeos, que, malia que francés, aspiraba a ser o punto de partida para algo moito máis amplo: unha Unión Internacional dos Intelectuais Antifascistas. A eles habería que sumarlles, desde logo, os numerosos comités de solidariedade coas vítimas do fascismo que existían en Europa (incluídos aqueles orientados aos derrotados da revolución de Asturias). Esas experiencias non deixaron de ter o seu reflexo na creación en Arxentina da Asociación de Intelectuales, Artistas, Periodistas y Escritores (AIAPE), en xullo de 1935, na cal tivo un papel importante Aníbal Ponce, recentemente retornado dunha viaxe á Unión Soviética e de distintas experiencias parisienses nalgúns dos ámbitos antes mencionados²⁰. A AIAPE logo se dotaría dunha revista, *Unidad*, cuxo subtítulo era *Por la defensa de la cultura* e que sería, canda o xornal *Crítica*, dos primeiros eidos en que colaboraría Seoane tras o seu retorno á Arxentina (en *Unidad* publicaría un célebre debuxo que ilustraría a tapa do número de setembro de 1937, titulado “Fascismo”).

De certo, ese reagrupamento de intelectuais (pero en relación co seu homólogo francés moito menos de “académicos”) tamén podía atopar moitas raíces na Arxentina precedente e en especial, como sinalou Ricardo Pasolini, nas ideas e na tradición intelectual aberta polo movemento da Reforma Universitaria²¹. Estas iniciativas (e

²⁰ R. Pasolini, “*Scribere in eos qui possunt proscribere*. Consideraciones sobre intelectuales y prensa antifascista en Buenos Aires y París durante el período de entreguerras”, *Prismas. Revista de Historia Intelectual*, n.º 12, 2008, pp. 87-108.

²¹ Íd., “El nacimiento de una sensibilidad política. Cultura antifascista, comunismo y nación en la Argentina: entre la AIAPE y el Congreso Argentino de la Cultura, 1935-1955”, *Desarrollo Económico*, vol. 45, n.º 179, 2005, pp. 411-414.

outras como o Colegio Libre de Estudios Superiores) ampliaban o horizonte de participación de artistas e intelectuais ao incluíren persoas que non compartían o devandito modelo do intelectual revolucionario. A divisa que os reuniría, a defensa da cultura ante a nova barbarie representada polos réximes autoritarios e totalitarios de dereitas, serviría como eficaz instrumento para isto.

Os movementos intelectuais logo terían un correlato na promoción das “frontes populares” (que entroncaban coa coñecida mudanza de liña da Internacional Comunista de 1935). Estas ideas tiñan xa precedentes na Arxentina e aparecían reforzadas polas súas potenciais virtudes para desbancar o Goberno da “Concordancia” presidido polo xeneral Justo, en cuxos ramallazos autoritarios moitos crían ver outra versión do fascismo crioulo, como tamén a vían, con máis propiedade, noutro conservador, gobernador desde 1936 da provincia de Bos Aires, Manuel Fresco. Un obstáculo atopaban, no entanto, os proxectos de crear unha “frente popular”, e estaba no maioritario partido radical, hostil por tradición a alianzas con outros partidos e ademais forte abondo como para imaxinar o innecesario dunha coalición con outras forzas. Tamén era obxecto de debate, malia que máis atenuado, no socialismo²².

En calquera caso, o tema da “frente popular” marcaría en diante a vida política arxentina con fórmulas de xeometría variable, condicionadas por factores internos e externos. O ano 1936 anunciábase particularmente intenso nese plano (e tamén noutros, como o exhibira a masiva folga xeral de xaneiro), segundo amosou o multitudinario acto do 1 de maio de 1936 convocado orixinalmente pola reconstituída CGT e na que participarían radicais, demoprogresistas, socialistas e comunistas. Sobre ese mundo ía agora caer plenamente o vendaval europeo a través da Guerra Civil, que non sería “un raio nun día de sol”, como vimos, mais que de ningún xeito era unha situación como a existente en tantos lugares de Europa.

3.

As diferenzas entre o impacto da Guerra Civil e outros fenómenos precedentes (como, por exemplo, a Revolución rusa ou a chegada do nazismo ao poder) poden buscarse en moitas partes. Primeiramente deberíanse sinalar os que eran recibidos como ecos de algo que ocorría en lugares distantes e dos que se tiña noticia a través de ocasionais

---

²² M. Luzzi, “De la revisión de la táctica al Frente Popular. El socialismo argentino a través de *Claridad*, 1930-1936”, *Prismas. Revista de Historia Intelectual*, n.º 6, 2006, pp. 243-256.

viaxeiros, dalgúns exiliados e, sobre todo, dos medios escritos, prensa ou literatura arxentinas ou estranxeiras. Tratábase de experiencias “coñecidas”, non “vividas”, de algo que podería relacionarse co que os retóricos antigos chamaban memoria “artificial” ou de repetición e non coa memoria derivada dun coñecemento sensible. Agora, coa Guerra Civil, o conflito europeo achegábase ás portas. As súas pegadas estaban máis presentes, por exemplo na manchea de familias de inmigrantes españois que vivían na Arxentina (como tamén comezaban a estalo a través da presenza visible doutros exiliados e refuxiados que chegaban ao país perseguidos polos totalitarismos europeos).

Os españois eran daquela o máis numeroso grupo de inmigrantes estranxeiros na Arxentina. Por exemplo, en Bos Aires, segundo o Censo de la Ciudad de 1936, eran o 13,5% de todos os habitantes²³. Nada sabemos aínda desa dimensión anónima, case cotiá, que comportou para a maioría dos inmigrantes aquí residentes a guerra, por baixo da épica. Como ante calquera guerra, o problema e a angustia das persoas correntes remiten en primeiro lugar a saber o paradoiro, a sorte corrida polos familiares, os parentes e os amigos que estaban atrapados na contenda. Neste sentido xeral a guerra non deixou indiferente a ningún.

Outra cuestión é, en cambio, a guerra na arena pública, na vida das institucións, no debate político e cultural, nos grupos dirixentes de calquera tipo. Aquí a guerra con seguridade mobilizou moitas máis persoas que outros conflitos anteriores. Así aconteceu no ámbito da comunidade española e no da sociedade arxentina. Fíxoo, entre outras cousas, porque, contra o que sostiveron moitas tradicións, España e os españois estiveran moi presentes nos vínculos políticos, persoais e intelectuais de moitos arxentinos. París era un faro anhelado para os intelectuais e as elites, pero Madrid (por poñer un caso) era un lugar onde se estaba entre iguais (ou se establecían intercambios con eles). No cadro desa ampla mobilización, que tiña dúas dimensións entrelazadas, unha política, outra humanitaria, era inevitable que houboese enfrontamentos entre partidarios dun e doutro bando. Nesa pugna, os partidarios da República levaron con moito a mellor parte.

No ámbito das institucións españolas foi así, máis alá de que un bo sector dos notables españois se inclinase polos sublevados. Por exemplo, así o fixeron o Club Español, algúns periódicos de importancia como *El Correo de Galicia* e a Cámara de

---

²³ *Cuarto Censo General de la ciudad de Buenos Aires 1936*, Bos Aires, Talleres Gráficos de Guillermo Kraft, 1940, t. II.

Comercio Española. Porén, neste último caso, un galego, Manuel Puente (que Seoane estimaba pouco e con quen se atopou en moitos momentos en disputa e en competencia no marco dos conflitos internos dos exiliados e nas relacións coa intelectualidade galega)²⁴, antigo militante republicano en organizacións galegas e con vínculos no Partido Socialista arxentino, decidiu fundar outra bastante perdurable, a Cámara de Comerciantes Republicanos Españoles. Por outra parte, en moitos máis casos houbo tensos conflitos que finalmente se decantaban para un ou outro bando. Non obstante, a meirande parte das institucións inclinouse pola República e aquí un peso decisivo tiverono os avances paralelos precedentes de republicanos españois e de republicanos e nacionalistas entre vascos, cataláns e galegos no control de tales institucións. Emblema dos primeiros era o Centro Republicano Español e o seu periódico, *España Republicana*. Emblemas dos segundos, desde a Federación de Sociedades Gallegas ata o Laurak-Bat ou o Casal de Catalunya. Tamén na periferia da cidade de Bos Aires parece que se deu a mesma situación, polo menos en Avellaneda, onde, segundo sinalou Ruy Farías, tanto unha entidade rexional como o Centro Gallego da localidade como tamén a Sociedad Española de Socorros Mutuos inclináronse polos republicanos e esa solidariedade perdurou mesmo logo de rematada a Guerra Civil²⁵.

Na opinión pública arxentina tamén os simpatizantes da República levaron a mellor parte. Certamente o bando nacional podía contar cos nacionalistas de distinto tipo (e cos periódicos a eles asociados, que non eran, abofé, os de maior prestixio e alcance) e tamén cos católicos, entre os cales intelectuais, clero e fregueses optaron bastante maioritariamente polos nacionais. Finalmente crían que acharan o príncipe cristián que coa súa “cruzada” ía reverter a decadencia do mundo occidental, ese príncipe que lles custaba tanto identificar en Mussolini e Hitler (canto a este, cousa xa imposible desde a encíclica papal de 1937). Con todo, non deixou aquí de haber disidencias, nas cales os vascos nacionalistas, católicos e republicanos daban en amosar as contradicións inherentes á idea de “cruzada”; visitas como a de Jacques Maritain en 1938 tiñan, de certo, a súa influencia; e tamén, por exemplo, a designación felicísima por parte da República dun embaixador prestixioso, moderado e católico como Ángel Ossorio y Gallardo.

²⁴ R. Villares, “Heroes calados. As relacións de Luís Seoane cos galeguistas do interior (1946-1960)”, *Grial. Revista Galega de Cultura*, n.º 186 (2010), pp. 19-33.

²⁵ R. Farías, *La inmigración gallega en el sur del Gran Buenos Aires, 1869-1960*, tese de doutoramento, Universidade de Santiago de Compostela, 2010, pp. 534-542.

É ben factible que, como crían os republicanos españois, as clases altas simpatizasen moi maioritariamente co bando nacional. Porén, aquí había tamén excepcións: Carlos Saavedra Lamas, ministro de Relacións Exteriores, era unha; Mariano Castex, evocado por Tulio Halperín (e quizais polas raíces vascas) era outra. Alén diso, canto do laicismo orixinario sobrevivía nelas? Por outra banda, todas aquelas forzas que se supuña que integrarían algún día o Frente Popular apoiaban decididamente os republicanos. Tamén o facía a meirande parte do mundo cultural e dos intelectuais, todos os sectores do sindicalismo e un sector significativo da prensa, nomeadamente a vespertina, con *La Razón* e *Noticias Gráficas*, e, sobre todo, podían contar co xornal de Botana, *Crítica*. Este non dubidou en poñer ao servizo da causa non soamente a palabra senón tamén, como sinalou Silvina Montenegro, as imaxes, que nun estilo truculento transmitían unha sensación de salvaxe violencia inaudita entre os nacionais²⁶. En calquera caso, a guerra desempeñou un papel importante na mobilización de sectores pouco involucrados en épocas precedentes e a causa republicana logrou inclinar para o seu lado algúns habitualmente moderados.

A polaridade entre partidarios da República e partidarios dos sublevados é, no entanto, esquemática de máis e segue as lóxicas dos defensores de cada un dos bandos, segundo a cal o que non está con nós está contra nós. Existían, alén de indiferentes, dos que nada sabemos, aqueles que trataban de manterse nunha posición de equidistancia ou de ambivalencia. Tal semella que foi o caso dun xornal como *La Nación*, no cal en realidade a ambivalencia derivaba de opinións encontradas entre os colaboradores. Así acontecía cos radicais, que, malia que con probabilidade contaban maioritariamente con simpatizantes dos republicanos entre os seus militantes e entre os seus cadros medios —e esa maioría era ben significativa entre os cadros intelectuais, como amosou Alejandro Cattaruzza²⁷—, non deixaron de adoptar en certa medida, en canto estrutura política no seu conxunto, a posición de non tomar partido. Esa posición era tamén a do mesmo Goberno. Aínda que acusado de simpatías cara aos nacionais polos republicanos, non deixou de recoñecer como Goberno lexítimo o republicano ata a súa caída e nos feitos concretos mantívose nunha situación de frialdade con el,

²⁶ S. Montenegro, *La guerra civil española y la política argentina*, tese de doutoramento, Universidad Complutense de Madrid, 2002.

²⁷ A. Cattaruzza, *Hechos e Ideas (1935-1941): una aproximación al pensamiento político argentino*, tese de mestría, Universidad Torcuato Di Tella, 1992.

malia que, substancialmente, sen implicarse (aínda que Ortiz, que sucedeu a Justo e cuxas simpatías polos republicanos eran máis marcadas, non deixou de ter xestos como saír ao balcón para acompañar o embaixador Ossorio ante a multitude que o aclamaba na Plaza de Mayo).

En calquera caso, a Guerra Civil comportou un clímax na mobilización da opinión pública arxentina e máis aínda no plano da solidariedade microsocial. Malia que de xeito algo caótico, que seguía en moito as distintas liñas partidarias (a canle oficial, Centro Republicano - Partido Socialista arxentino - Embaixada española, e tantas outras paralelas; os comunistas exercían a hexemonía sobre a súa, os anarquistas e sindicalistas sobre doutras, as asociacións rexionais sobre as respectivas), unha enorme masa de recursos mobilizouse a prol dos republicanos.

Non foi, de todos os xeitos, a experiencia directa da guerra senón un achegamento moito maior a ela. As distancias entre o que ocorría en España e na Arxentina seguían a ser insuperables. Se se me permite poñer un exemplo, un manifesto da Unión Universitaria Argentina de 1938 recuperado na antoloxía de Andrés Bisso dicía:

¡No pasarán!
 ¡No pasarán el Riachuelo!
 ¡No entrarán en la Capital Federal!
 ¡No conquistarán la mayoría en la Cámara de Diputados de la Nación!
 ¡No impondrán la legislación reaccionaria y fascista que preparan!
 ¡No despojarán al pueblo argentino del sufragio universal y secreto!²⁸

Isto era algo moi diferente do asedio de Madrid.

Alterou a guerra a dinámica política arxentina? É difícil de dicir. Por poñer un exemplo, dela podíanse tirar argumentos a favor da construción dunha fronte popular e argumentos en contra. Unha derrota non deixa claras ensinanzas. Ademais, as disensións entre os sectores republicanos durante a guerra e os sucesivos debates xurdidos arredor das responsabilidades respectivas —e nomeadamente sobre o tema da axuda aos refuxiados (SERE fronte a JARE) e arredor da apropiación dos recursos materiais de España que se achaban en poder dos republicanos— non deixaron

---

²⁸ A. Bisso, *El antifascismo argentino*, Bos Aires, CeDinCi, 2007, p. 436.

tampouco de brindar unha imaxe controvertida, da cal, por exemplo, ía dar conta o periódico socialista *La Vanguardia* a través da publicación das polémicas cartas cruzadas entre Indalecio Prieto e Juan Negrín²⁹. Polémicas todas elas que tamén influían entre os mesmos exiliados, como ían amosar, por exemplo, as amargas reflexións de Castelao ao respecto. Por outra banda, é posible que, como aconteceu noutros contextos, tamén na Arxentina se extraese outra conclusión dos argumentos españois, en especial polo contraste entre o apoio soviético aos republicanos e a insolidariedade dos países democráticos. Do cal se podía tirar a idea de que acompañar os comunistas era o único xeito de abater o fascismo, considerado agora un fenómeno internacional e non nacional (polo menos a esa conclusión chegaron bastante cedo, logo de 1933, moitos exiliados italianos non comunistas do grupo GL)³⁰. Máis alá de todo iso, o que si produciu a Guerra Civil na Arxentina foi unha xenreira acentuada entre os que estiveran dun ou doutro lado, o cal rompeu os niveis razoables de cordialidade, desgastados pero aínda preexistentes, na república dos intelectuais. A Guerra Civil actuou así, nese plano, como un marcador de identidades e sociabilidades políticas diferenciadas.

En calquera caso, nesa conxuntura, os acontecementos mundiais sucedíanse con tal rapidez que era difícil deterse a reflexionar: o comezo da Segunda Guerra Mundial e en especial o cataclismo francés sinalaban un proceso que a algúns alborozaba, a outros angustiaba e a non poucos preocupaba, non xa por razóns ideolóxicas e humanitarias senón polos seus efectos concretos sobre o futuro da Arxentina e de América Latina. Neste sentido semella que a primeira etapa da Segunda Guerra Mundial deu lugar a actitudes máis ambiguas e reflexivas nalgúns intelectuais. Non eran seguramente a maioría. Os intelectuais xa comprometidos seguiron estando e contaban agora coa impagable contribución dos exiliados españois, aos cales se sumaban tantos outros, incluídos os xudeus italianos (malia que aquí non todos foran antifascistas antes da súa forzada expatriación), e con esa maquinaria cultural que levara a que, só entre 1936 e 1939, se duplicase o número de obras rexistradas con relación ao dos

²⁹ Ídem, p. 73.

³⁰ R. Vivarelli, "Tra politica e storia: appunti sulla formazione di Franco Venturi negli anni dell'esilio (1931-1940)", en L. Guerci-G. Ricuperati, *Il coraggio della ragione. Franco Venturi intellettuale storico e cosmopolita*, Turín, Fondazione Luigi Einaudi, 1998, pp. 82-83. Máis en xeral, verbo do papel da Guerra Civil española no reforzo da utopía comunista, cf. F. Furet, *El pasado de una ilusión*, México, FCE, 1995, pp. 284-305.

trinta e cinco anos precedentes, e o movemento seguía a medrar. Con todo, ese vasto eido do antifascismo, algo escaldado xa polas novas que chegaran de España, atopaba novos motivos de división co pacto Ribbentrop-Molotov. Habería de aí en diante feridas que nunca sandarían de todo arredor da cuestión comunista; o xogo de dous convertíase na Arxentina, no campo intelectual, nun xogo de tres. Isto era así porque no canto dun antifascismo xurdiron dous, entre 1939 e 1941, bastante diferenciados. Por unha banda, o que seguía a representar a AIAPE (un tanto reducida nas súas adhesións aos comunistas: os seus compañeiros de ruta e algúns independentes), que daquela, en 1941, sostiña que a loita mundial era entre tres forzas: o nazifascismo, o bloque “pseudodemocrático” plutocrático e o socialismo; pola outra, o autodefinido como liberal e democrático, que englobaba os non comunistas e os anticomunistas e incluía non poucas figuras das elites. Este reagruparíase nunha nova entidade, Acción Argentina, xurdida en 1940 logo da caída de Francia, e na aparición de publicacións que expresaban o mesmo espírito, como *Argentina Libre* e *Italia Libre*³¹. A nova entidade reunía baixo un mesmo propósito a defensa dos aliados na contenda mundial (e o intento de evitar que o avance totalitario se expandise á Arxentina), un marcado anticomunismo e a promoción da democratización plena da Arxentina. A clarificación da situación que o novo contexto internacional permitía agora, librados da cuestión do comunismo e da ameaza da revolución social, que á prédica antifascista se sumasen liberais que foran membros do Goberno de Justo, como Federico Pinedo e José María Cantilo, destacadas figuras do radicalismo como o ex-presidente Marcelo T. de Alvear, científicos como Bernardo Houssay, escritores como Victoria Ocampo ou Manuel Mujica Láinez (que anos máis tarde escribiría sobre Seoane) e membros da elite social como Adolfo Bioy ou Antonio Santamarina, xunta os socialistas, demoprogresistas e independentes. A eles había que engadirllles membros das comunidades de inmigrantes que tiñan un ideario afín e, en calquera caso, estaban distantes do comunismo, membros que para o caso dos españois estaban representados nomeadamente polos republicanos do Centro Republicano Español e do

---

³¹ A. Bisso, *Acción Argentina. Un antifascismo nacional en tiempos de guerra mundial*, Bos Aires, Prometeo, 2005. Véxase tamén J. Nállim, “Del antifascismo al antiperonismo: *Argentina Libre*, ... *Antinazi* y el surgimiento del antiperonismo político e intelectual”, en M. García Sebastián (ed.), *Fascismo y antifascismo. Peronismo y antiperonismo. Conflictos políticos e ideológicos en la Argentina (1930-1955)*, Madrid, Iberoamericana-Vervuert, 2006, pp. 77-105.

periódico *España Republicana*³². Por outra banda, malia existiren outras entidades cuxa configuración abranguía un máis amplo espectro e que incluían, alén de arxentinos, exiliados de diversa procedencia nacional e orixe ideolóxica, como a Comisión contra el Racismo y el Antisemitismo³³, en xeral a pertenza simultánea á AIAPE e a Acción Arxentina tornábase incompatible.

Con todo, a roda seguía a virar no mundo e na Arxentina tamén; a invasión alemá da Unión Soviética en xuño de 1941, a doenza de Ortiz e a súa substitución progresiva polo vicepresidente Castillo, conservador de simpatías xermanófilas que ía inclinando a balanza cara ao Eixe (en especial desde 1941) no inestable Goberno arxentino, e o retorno da práctica da fraude redefinían as alianzas (aínda que non disipaban as sospechas). A situación volvía ser ambigua desde 1942, e os novos intentos de organizar unha coalición política en liña co esquema “frente popular” estaban máis unha vez á orde do día. Finalmente, na Arxentina, o golpe militar de xuño de 1943, que abortou a saída electoral, de novo complicaba as cousas. Podería observarse aquí que a situación aberta con ese golpe colocaba a Arxentina a contramán da situación mundial: no momento en que todo o mundo se encamiñaba cara a un triunfo decisivo das potencias aliadas contra o Eixe, aquí parecía afirmarse a tendencia contraria.

Todo concluíu nunha situación complexa. Finalmente a coalición entre as forzas antifascistas callou ante o inimigo común na constitución da Unión Democrática (cuxo candidato a presidente, José Tamborini, participara en Acción Argentina), que reunía os participantes das posibles fronte populares precedentes, de radicais a socialistas e comunistas, e que contaba co apoio do mundo empresarial e dun vasto mundo intelectual que ía desde *Sur* ata os intelectuais radicalizados.

No entanto, como é sabido, Perón obtivo a vitoria en eleccións libres en febreiro de 1946. A súa consigna de que do que se trataba era dun “partido de campionato” entre a xustiza social e a inxustiza social e non dunha loita entre fascismo e antifascismo resultou convincente para moitos³⁴. Sería un fondo golpe para aquel mundo de sensibilidades antifascistas. Malia o peronismo ser en moitos aspectos un empezar de

³² A. Duarte, *El otoño de un ideal. El republicanismo histórico español y su declive en el exilio de 1939*, Madrid, Alianza, 2009.

³³ R. Newton, *El cuarto lado del triángulo. La amenaza nazi en la Argentina, 1937-1941*, Bos Aires, Sudamericana, 1995, pp. 187-203.

³⁴ J. D. Perón, “Palabras pronunciadas en el acto de proclamación de su candidatura”, 12/2/1946, en C. Altamirano, *Bajo el signo de las masas (1943-1973)*, Bos Aires, Ariel, 2001, p. 152.

cero, ao captar cadros e votos en moitos lugares do eido político, non esvaeu aquelas configuracións provenientes da segunda metade dos anos trinta, nomeadamente no mundo dos intelectuais. A lectura que moitos fixeron do peronismo, como a versión finalmente triunfante do fascismo crioulo, perdurou con independencia de que a mesma apelación a este termo comezase a converterse en algo inconveniente e perigoso de pronunciar. Volvería, canda outras, logo da caída do réxime peronista en 1955, nunha dicotomía fascismo-antifascismo destinada a sobrevivir nas sensibilidades políticas e culturais alén da súa enunciación explícita ou non.

4.

É hora xa, despois deste longo *excursus*, de volver aos nosos exiliados. Vimos como todos eles se deran introducido nese vasto eido cultural arxentino en expansión. A súa situación nel, máis aló dos lugares de inserción laboral, que eran bastante eclécticos, estaba dentro do que podemos chamar a esquerda antifascista, na cal os comunistas eran tan fortes. Situación que define máis sensibilidades intelectuais ou a participación en ámbitos de sociabilidade específicos que unha moi precisa postura política. Por outra banda, cando os exiliados galegos se lanzan a unha serie sucesiva de aventuras editoriais, comezando por *De Mar a Mar* (1942-43) e logo *Correo Literario* (1943-45), codirixida por Varela, Cuadrado e Seoane (e aquí xa atopamos entre eles unha heteroxeneidade de posicións), estas coinciden co momento dunha recomposición ampla do antifascismo arxentino e, consecuentemente, recuperan nas revistas contribucións arxentinas tanto da vertente liberal-democrática como da de esquerdas que orbitaba arredor da cultura comunista. Síntoma disto é a presenza entre os colaboradores arxentinos de varias figuras provenientes de Acción Argentina, como Horacio Butler ou Eduardo Mallea, canda outras procedentes do mundo comunista e da AIAPE, como Norberto Frontini ou Cayetano Córdova Iturburu. Ademais, ese mesmo clima, de novo acougado tras a consigna do antifascismo, pode observarse nas colaboracións que Lorenzo Varela realiza para a revista de Victoria Ocampo, *Sur*, por eses anos³⁵. Malia estas poderen vincularse, desde logo, coa presenza na publicación de figuras como José Bianco e María Rosa Oliver (que comparían o ideario de Varela), non deixaban de ser un síntoma máis xeral de apertura.

---

³⁵ Lorenzo Varela en revistas culturais de México e Bos Aires, cit., pp. 461-487.

Un mesmo clima de pluralidade se aprecia entre os adherentes ao banquete de homenaxe que se lle ofreceu a Seoane en 1944. Nel, ademais dos españois amigos de Seoane, aparecen nomes tan variados (que incluían tanto o ámbito da cultura liberal-democrática e socialista como o da comunista) como os de Eduardo Mallea, Julio Payró, Pedro Henríquez Ureña, José Luis Romero, Luis Baudizzone ou Adolfo Bellocq, canda Luis Falcini, Córdova Iturburu, José Bianco ou Antonio Berni³⁶.

En calquera caso, deben facerse dúas consideracións xerais verbo da posición dos exiliados galegos que rastrexamos. A primeira é que as configuracións, os deslindes, os vetos e as exclusións non coinciden necesariamente se temos en conta tres mundos: o dos políticos, o dos artistas e o dos exiliados. Nestes dous últimos, tamén con relación aos “artistas comprometidos” ou “revolucionarios”, ou de ambos os tipos, semella que os graos de apertura foron sempre maiores que para aqueles que operaban sen esa mediación no terreo da política e do debate de ideas. A segunda é que a condición dos exiliados xerara solidariedades que na súa mesma orixe non pasaran tan centralmente polas cesuras que impuñan os aliñamentos dentro do eido político arxentino (e, así mesmo, non acumulaban os rancores e as retesías provenientes de épocas precedentes). Deste xeito, e ata certo punto, poida que os exiliados galegos que viñemos seguindo ata aquí (e nomeadamente Luís Seoane) desempeñasen o papel de ponte entre as distintas almas da cultura democrática e antifascista arxentina. Tentaron, en especial e case exclusivamente tamén Seoane, ser unha ponte entre a vida cultural da súa comunidade inmigrante e a cultura máis xeral arxentina. Seoane esforzouse moito por isto, aínda que, neste caso e segundo se desprende da correspondencia que puideron ver, os éxitos foron bastante limitados.

Máis difíciles parece que foron, en cambio, as relacións entre o grupo de exiliados galegos e outras culturas do exilio español na Arxentina, sinaladamente con aquela que expresaban o Centro Republicano Español e os seus homónimos do interior arxentino, o periódico *España Republicana* e máis tarde a Agrupación de Intelectuales Demócratas Españoles³⁷, cuxa posición anticomunista e españolista semellaba incompatible co mundo de Seoane e os seus outros compañeiros de desventura. Neste sentido, se os exiliados galegos (e nomeadamente Seoane pola súa sensibilidade e a súa apertura

³⁶ S. Dolinko, “Recorridos de Luis Seoane: entre Galicia y Buenos Aires, entre lo local y lo ‘universal’”, en Luís Seoane, *Xilografías*, Santiago de Chile, Centro Cultural de España, 2006, pp. 61-62.

³⁷ Sobre isto, A. Duarte, op. cit., pp. 266 e ss.

intelectual) podían en moitos puntos mediar entre as diferentes almas do antifascismo arxentino, non darían feito isto coas que proxectaba no exilio español unha longa serie de desavinzas que procedían do mesmo momento do cataclismo da II República.

A vitoria do peronismo, nas eleccións libres de 1946, foi seguramente un duro golpe para os exiliados galegos. Obrigáboas a convivir cun réxime que lles traía resonancias daquel que os forzara a exiliarse de España; e, ademais, o propio réxime lembráballo permanentemente, en especial nos primeiros anos, coa súa política pródiga en atencións cara ao franquismo. A nova situación pechaba así mesmo as portas para eles poderen desenvolver outras actividades, alén das que viñan desempeñando no marco dunha industria editorial que seguía en expansión e no terreo literario e artístico. As iniciativas neste eido non deixaban de multiplicarse, sobre todo porque era un daqueles terreos en que se podían expresar con maior marxe as sensibilidades disidentes, xa que o novo réxime estaba moito máis atento ás actividades públicas explicitamente políticas (ou que reputaba como tales) dos opositores. Con todo, a fronteira nunca era totalmente nidia e intervencións en actos culturais dos grupos identificados polo Goberno como antiperonistas non eran infrecuentes. En calquera caso, o ámbito de relacións dos exiliados galegos non cesou de recibir presións de parte do Goberno peronista e do novo clima político que este xerara. A cuestión abranguíña tanto os mesmos ámbitos comunitarios como aqueles espazos dos intelectuais arxentinos cos que eles estaban asociados. Un exemplo do primeiro é a política de intrusión que os representantes do franquismo levaban ás institucións étnicas que se atopaban fóra do seu control (como, por exemplo, o Centro Gallego, que recibiu en 1946 a visita da embaixada que o franquismo enviara á toma de posesión de Perón e que provocou unha irada reacción dos exiliados galegos)³⁸. Un exemplo do segundo é o caso de Norberto Frontini, estreito amigo de Seoane, que foi posto en 1949 nun Index que publicaba o xornal oficialista *Democracia*, chamado “Lista de la traición”, e o de Lorenzo Varela, que tivo que exiliarse en Montevideo a partir de 1947³⁹. Non obstante, como este último caso mostra ben, a persecución non era intensa abondo para evitar que estivese en Bos Aires en 1948, con ocasión dunha exposición de Seoane (como testemuña un correspondente de Eugenio Granell, Francisco de Cabo, que desde unha mirada que aplicaba esquematicamente á Arxentina percepcións españolas se amosaba preocupado por esa

³⁸ Cit. por Xosé Luís Axeitos Agrelo, “Os epistolarios do exilio: un mapa de cicatrices”, nas pp. 1616-1618.

³⁹ N. Frontini a L. Seoane, 2/10/1949, en Epistolario, Fundación Luís Seoane.

amizade de Seoane con Varela, un “cínico estalinista”⁴⁰, nin que tamén estivese ao ano seguinte, no cal unha conferencia súa na Sociedad Hebraica foi impedida pola policía. O cal suxire, verbo de Varela, máis ben un movemento de ida e volta entre Bos Aires e Montevideo e, acerca do peronismo, unha estratexia de tira e afrouxa persistente.

Se ese era o clima da Arxentina peronista para aqueles que interviñan na vida pública local, era menos intenso para os que actuaban nas comunidades étnicas (malia que si o fose o do franquismo, amparado na tolerancia e a simpatía que lle brindaban as autoridades gobernamentais). Aquí o peronismo en por si parece que, en certa medida, non se involucrou, polo menos quizais ata a última época, na cal, polas disposicións da Constitución de 1949, que prevía a nacionalización automática dos estranxeiros aos cinco anos de residencia, semella que comezou a intensificar a súa atención sobre as asociacións de inmigrantes, no contexto do Partido Peronista de los Extranjeros, para recrutar aí votos⁴¹. De todos os xeitos, en compensación, a distancia que o peronismo crecentemente tomara respecto do franquismo era xa ben pronunciada (e sería interesante indagar se isto se traduciu, máis alá das declaracións, en actos concretos de apertura cara aos exiliados procedentes da Península Ibérica)⁴².

En suma, a Arxentina peronista colocaba os exiliados ante un contexto que, malia deixar bastante maior espazo que o do franquismo (segundo, por exemplo, o testemuño de Nicolás Sánchez Albornoz, que viviu baixo ambos os réximes) e ser máis ríxido nas normas que nas prácticas, seguía a resultar bastante opresivo para os exiliados⁴³. Unha módica compensación podíaa brindar a crenza, daquela arraigada, e que Seoane compartía plenamente, no pronto colapso do franquismo no novo contexto internacional.

Canto a como caracterizaban eles e o seu núcleo de amigos o peronismo e a Arxentina peronista, é evidente que compartían a mirada que tiñan os seus amigos arxentinos. Como dicía Norberto Frontini, o estreito amigo de Seoane, nunha das

⁴⁰ F. de Cabo a E. Granell, 26/9/1948, en Eugenio Granell, *Correspondencia con sus camaradas del POUM (1936-1999)*, Santiago de Compostela, Fundación Eugenio Granell, 2006, p. 111.

⁴¹ É un tema pouco explorado aínda para o caso español e galego, as referencias dispoñibles concirnen ao caso dos italianos na Arxentina, cf. L. Capuzzi, *La frontiera immaginata. Profilo politico e sociale dell'immigrazione italiana in Argentina nel secondo dopoguerra*, Milán, Franco Angeli, 2006, pp. 315-334.

⁴² R. Rein, “Hispanidad y oportunismo político: el caso peronista”, *Estudios Interdisciplinarios de América Latina y el Caribe*, vol. 2, n.º 2, 1991.

⁴³ N. Sánchez Albornoz, “Migrations, Exils. Une réflexion personnelle”, en F. Devoto e P. González Bernaldo, op. cit., pp. 203-213.

expresivas cartas que lle enviara en 1949: “querría huir de esta ciudad tan llena de falsedades y tan gruesa. No lo digo por señoritismo de gustos; lo digo por cansancio de estar entre gentes pesadas e inmorales. Por más que uno se aísle entre sus iguales, la boñiga del contorno huele de manera insoportable”⁴⁴. Pola súa banda, o mesmo Seoane deixou varios testemuños da súa perdurable aversión ao peronismo. Así, por exemplo, escribiulle ao seu amigo Francisco Fernández del Riego, en outubro de 1955, alegrándose pola nova situación provocada pola caída de Perón, “aunque más no fuese por haber terminado con el grupo de gangsters que dirigía el país”⁴⁵. Algo non moi diferente á fin e ao cabo, por exemplo, da mirada contemporánea de Ezequiel Martínez Estrada. Aínda en 1971, cando moitos intelectuais procedentes do antiperonismo comezaban a achegarse a este ou a contemporizar con el, Seoane escribía: “defender la política peronista es como defender la ruleta rusa en política, pues el peronismo no tiene ni doctrina ni programa alguno y Perón es un hombre que pudo hacer todo lo que la gente cree que hizo si no fuese un sinvergüenza, alguien para quien la política, el gobierno, etc., era objeto de propio medro”⁴⁶.

En calquera caso, e alén de que as iniciativas editoriais culturais proseguisen con vigor, o contexto era inhóspito. Por iso, ou por outras razóns, moitos decidiron volver emigrar. Como sinalamos, Lorenzo Varela fíxoo a Montevideo, mentres que Otero Espasandín o fixo, en 1948, aos Estados Unidos, onde atoparía un posto como profesor nunha universidade norteamericana (o mesmo Varela tentara dirixirse cara aos Estados Unidos mais non dera obtido o visado), e Rafael Dieste, que en 1949 marchou nunha viaxe para Europa, conseguiu aló, en Inglaterra, un posto de lector na University of Cambridge (malia que logo, tras o seu paso por México como catedrático, decidiría retornar á Arxentina, ao seu antigo traballo na Editorial Atlántida, en 1954). E a eles habería que engadirles, entre outros, a Manuel Colmeiro, que neses anos (1949) partiu para París. Os que quedaban, como Seoane e Cuadrado, que foran

⁴⁴ N. Frontini a L. Seoane, 21/5/1949, en Epistolario, Fundación Luís Seoane. En xeral, a correspondencia dos compañeiros de debate arxentinos a Seoane era máis parca dadas as prevencións existentes durante o primeiro peronismo. Apenas algo máis explícita do común, unha carta de Luís Falcini a Seoane do 14/7/1949, na cal alude a que “la reacción marcha a pasos agigantados”, en *íd.*

⁴⁵ L. Seoane a F. Fernández del Riego, 24/10/1955, en F. Fernández del Riego, *Cartas de Luís Seoane desde o exilio*, A Coruña, Edicións do Castro, 2002, p. 99.

⁴⁶ Luís Seoane a Diego Díaz Dorado, 31/8/1971, cit. por Xosé Luís Axeitos Agrelo, “Os epistolarios do exilio: un mapa de cicatrices”, cit., p. 1606.

recibir varios deles á súa chegada a Bos Aires, agora estaban de novo no porto para despediren os seus amigos que se afastaban⁴⁷.

O grupo de exiliados galegos disgregábase, malia que fose temporalmente, e no marco desa dispersión na Arxentina (e tamén da idea dun desenlace inminente da situación española) pode situarse o fortalecemento dos vínculos, agora epistolares, de Seoane cos amigos que ficaban en Galicia. A rede dos exiliados, mirada desde o epistolario de Seoane, adoptaba unha nova configuración e desde fins da década dos corenta aparecían incluídos nela os homes do exilio interior, nomeadamente, mais non só, aqueles reunidos arredor da Editorial Galaxia —Ramón Piñeiro, Domingo García-Sabell, Francisco Fernández del Riego—, nunha longa saga epistolar non exenta de desavinzas, sobre todo con Piñeiro. Estas podían atribuírse a motivos estéticos ou políticos ou a unha combinación de ambos (por exemplo arredor da “arte comprometida”) e eran, desde logo, inevitables dadas as diferenzas que existen sempre entre unha mirada exterior e outra interior, neste caso sobre Galicia⁴⁸. En calquera caso, de 1947 son as primeiras cartas conservadas de Seoane aos seus amigos galegos, como Francisco Fernández del Riego, Ramón Otero Pedrayo ou esa figura esteticamente tan importante para el que era Carlos Maside.

Por outra banda, o mesmo Seoane persistía no seu labor cara aos galegos inmigrantes con tantas iniciativas pedagóxicas (as transcricións conservadas da súa audición radiofónica *Galicia Emigrante*, que comezou en 1954, amosan ata que punto esa pedagogía era, á vez e sobre todo, galeguista, para que non se perdesen os nomes dos galegos “que tanto colaboraron en beneficio de la grandeza de la Argentina”, mais tamén universalista). Sempre persistía, ademais, na súa participación en iniciativas editoriais e en revistas culturais ou “de ideas” como *Cabalgata* ou *Realidad* e máis tarde *Imago Mundi*, que eran todas, mesmo con estratexias disímiles, un xeito indirecto

⁴⁷ Véxase o expresivo cadro que fai Seoane nunha carta a Varela da despedida de Otero Espasandín: “Estuvimos en el barco —un barco de carga noruego con retratos de los armadores, una estufa de leña imitada con lámparas eléctricas y flores artificiales— Dieste y Carmen, Colmeiro y Emilia, Baltar y Mireya, Maruja y yo y dos norteamericanos amigos de Alicia que desentonaban entre nosotros. La misma gente que le esperó fue a despedirle; ellos no aceptaron el banquete de trámite con que se despide a los que se van de este país. Lo tremendo de todas estas marchas es que no sabemos cuando volveremos a vernos ni si volveremos a vernos jamás [...]. Con tu marcha y la de Espasandín puedes imaginarte mi ánimo. Sólo quedan Cuadrado, Dieste, Colmeiro y Baltar como únicos amigos en esta capital, solos en la capital de todos los Shorton del mundo, ¡Porca madonna! Como diría Miguel Angel”. Luís Seoane a Lorenzo Varela, 8/1947, cit. en *id.* p. 1605.

⁴⁸ Sobre as tensións da relación entre Seoane e o Grupo Galaxia, cf. R. Villares, “Heroes calados...”, cit.

de criticar o provincianismo da cultura oficial⁴⁹. A novidade era que os seus vínculos na Arxentina se tornaban cada vez máis arxentinos (Baudizzone, os dous Romero, Frontini, Coppola) en paralelo cos vínculos cada vez máis intensos que mantiña coas persoas do exilio interior e na promoción das actividades xeradas por eles en Bos Aires. As visitas nun ou noutro sentido, entre Galicia e Bos Aires, deron en multiplicarse. Non había aquí contradición: etnonacionalismo e cosmopolitismo ían da man.

Toda esta nova época vai acompañada de novos desenganos para os exiliados. Aqueles que producía a década dos cincuenta en relación coa situación española, cando se fixo evidente que o réxime franquista ía durar, e para Seoane en particular, ademais aqueles polos que el máis apostara: a difusión da cultura galega entre os inmigrantes. Esta aposta, reiterada unha e outra vez con escasos resultados, producíalle unha situación de desazo, por exemplo ante o que consideraba perpetuos conflitos nimios no Centro Gallego ou ante o nivel de exasperación dalgúns debates como os do Primer Congreso de la Emigración Gallega de 1956 (no cal por detrás se atopaban outros conflitos, como os existentes arredor do comunismo ou a precedencia dos lazos con Galicia entre distintos grupos) ou, á inversa, aqueloutros que xerados desde o eido intelectual comunista atacaban unha figura por el tan apreciada como Ramón Otero Pedrayo. Novamente neste terreo a vontade ecuménica de Seoane había lidar cos faccionalismos do exilio galego. Non obstante, alén diso e sobre todo, o desazo de Seoane procedía do que vía como a imposibilidade de influír efectivamente sobre a comunidade galega inmigrada (“estoy orgulloso de sentirme hermano de estas gentes [...], pero los creo incapaces de un esfuerzo colectivo por Galicia [...] no sienten más entusiasmo que para el comercio”)⁵⁰. Sentíase así unha especie de “misionero inverosímil” de Galicia.

No novo contexto da posguerra non deixaban de influír seguramente tanto as actitudes tradicionais de máis longo prazo dos inmigrantes en xeral, ás cales xa aludimos, como as mudanzas que se producían no colectivo español ante a chegada da nova vaga de persoas na segunda posguerra. Esta, de certo, contiña un impreciso mais non desprezable número de integrantes que, malia que non directamente perseguidos polo réxime, abandonaban non obstante o país ante o opresivo clima existente alí, en es-

⁴⁹ Sobre as sucesivas revistas, véxase R. Villares, “José Luis Romero y el exilio republicano en la Argentina”, en *Jornadas Internacionales “José Luis Romero”*, Universidad de San Martín, 31 de marzo - 3 de abril de 2009, e S. Dolinko, “Recorridos...”, cit., *pásim*.

⁵⁰ L. Seoane a F. Fernández del Riego, 24/11/1950, cit., pp. 42-43.

pecial para as familias de orixe republicana, condenadas por veces a unha especie de morte civil. Porén, estes inmigrantes e outros que se expatriaban simplemente na tradicional busca dunha mellor fortuna eran persoas socializadas no ritualismo do réxime franquista e que nun ou noutro caso podían preferir deixar atrás aquelas duras experiencias da guerra e da posguerra. Por outra banda, como no caso doutras comunidades de inmigrantes e noutros tempos, tamén aquí un papel non menor o desempeñaba a capacidade de atracción das autoridades diplomáticas sobre aqueles inmigrantes de éxito que devecían por condecoracións e outros recoñecementos que avalasen o seu ascenso social. Neste sentido, por exemplo, a actividade do novo embaixador da España de Franco a partir de 1947, José María de Areilza, semella que foi bastante eficaz para afagar e achegar figuras e sectores da comunidade española na Arxentina⁵¹. Ademais, non menos difícil era a relación entre os arxentinos (“los gestos despreciativos de los *ches* por los trajes de nuestros aldeanos”) e os intelectuais galegos, os seus amigos (“ahí están equivocados en relación con la capacidad artística de este país, quizás porque la juzgan a través del cine o de la prensa o de algunos viajeros más o menos cursis”)⁵². Relacións atravesadas polas percepcións cruzadas verbo da maior ou menor modernidade ou o maior ou menor nivel cultural de cada sociedade respectiva. Historias xerais de narcisismos e diferenzas nas que o caso arxentino-galego non é unha excepción.

Por aquelas razóns e por outras, eses anos cincuenta son os máis melancólicos de Seoane, entre a Arxentina peronista e a España consolidadamente franquista. As cartas a Carlos Maside ben o revelan: “No queremos decirte de toda la envidia que sentimos por esos días, nosotros que hubiésemos querido pasar toda la vida en Galicia y conocer el mundo a través de ese pueblo que es un modo de conocerlo más hondamente [...]. Ahí trabajáis y vuestro trabajo aún en el silencio tiene un destino, nosotros si lo hacemos ya no tenemos un pueblo con el que comunicarnos”⁵³. En calquera caso, podería sinalarse de paso o ambivalente rexistro que teñen as cartas de Seoane segundo a nacionalidade dos seus correspondentes (o cal, polo demais, acontece con calquera correspondencia).

⁵¹ B. Ortuño Martínez, *El exilio y la emigración española de posguerra en Buenos Aires, 1936-1956*, tese de doutoramento, Universitat de Alacant, 2010, pp. 348 e ss.

⁵² L. Seoane a F. Fernández del Riego, 8/7/1950 e 27/7/1951, ambas en F. Fernández del Riego, cit, pp. 40 e 54.

⁵³ L. Seoane a C. Maside, 1953, cit. por L. Novelle López, “Las orillas de la memoria. Luis Seoane y Carlos Maside, dos formas de exilio (1947-1958)”, relatorio presentado no VII Congreso da Asociación de Historia Contemporánea, Santiago de Compostela – Ourense, 21-24 de setembro do 2004, *Memoria e identidades*, p. 13.

Así pasaban os anos para os exiliados e os itinerarios de cada un deles facíanse cada vez máis diferentes. Na medida en que o ambiente represivo se tornaba algo menos ríxido en España algúns comezaban a volver ou volverían despois, outros en cambio ficarían no exterior indefinidamente, e outros, como Seoane, aproximábanse paulatinamente. En 1949 puido pasar unhas horas en Vigo aproveitando unha escala na viaxe en barco que o levaba ao Congreso Mundial de Partidarios da Paz de París, ao cal fora impulsado por Frontini e Falcini. En 1960 pasou un tempo breve en Galicia que lle deixou unha sensación contrastada e, finalmente, en 1963, tivo unha estadía máis longa cuxa coroación foron triunfantes exposicións súas en Madrid e na Coruña, as cales foron acompañadas polos seus amigos do exilio interior, máis alá das polémicas precedentes. Ese semellaba o momento do retorno, como o fixera o seu amigo Dieste. Non obstante, tamén a Arxentina posperonista ofrecera múltiples alternativas novas a un Seoane cuxa obra artística acadara un gran recoñecemento. Recoñecemento que, por exemplo, amosaría a súa incorporación á Academia Nacional de Bellas Artes, e aínda que puido dicir que aceptara como resposta á non incorporación súa e dos seus amigos á Real Academia Galega, non deixaba de ser unha consagración importante.

Aínda que as moitas esperanzas que abriu a caída de Perón no mundo de que Seoane formaba parte comezaron a esvaeirse bastante rápido —e isto era xa bastante evidente a principios dos anos sesenta tras o fracaso e a caída do Goberno de Frondizi—, non era menos certo que as penurias da vida política e institucional tiñan a súa contrapartida na vivacidade dun mundo científico, cultural e académico que, libre de pexas, se despregaba (aínda que fose conflitivamente) en tantas direccións. A “tremenda” Bos Aires, máis alá da saudade aguda por Galicia e as súas rías (1964), era finalmente, e máis nos dourados sesenta, en palabras de Seoane, “una de las tres o cuatro capitales del arte del mundo”. As ofertas de traballo chegábanlle de todas as partes, desde ámbitos públicos e privados (lembrarei aquí só a súa participación no gran proxecto que Boris Spivacow levaba adiante na Editorial Universitaria de Bos Aires).

Dese xeito, máis que do retorno anunciado tratouse para Seoane, desde os anos sesenta, dun movemento pendular en que as viaxes reiteradas de ida e volta indicaban a dificultade para elixir entre o recoñecemento e os afectos, vellos e novos.

Malia que, como algunha vez dixo el, podía volver e empezar de novo en Galicia xa que non era unha persoa que viñera á Arxentina para “facér as Américas”, nos feitos atopábase na mesma situación que os que si o fixeran. A experiencia do exiliado confundíase así, máis unha vez, coa dos emigrantes: estar entre dous mundos.